

Метадычныя напрамкі навучання беларускай арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі

Навучанне арфаграфіі беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі мае на мэце фарміраванне ў вучняў:

- адноснай арфаграфічнай пісьменнасці, або ўмення правільна пісаць словы ў адпаведнасці з правапіснымі нормаў, засвоенымі ў школе (тактычная мэта навучання арфаграфіі);
- сістэмы ведаў пра беларускі правапіс, уменняў і навыкаў карыстацца арфаграфічнымі правіламі пры стварэнні самастойных пісьмовых выказванняў розных тыпаў, стыляў і жанраў (стратэгічная мэта навучання арфаграфіі).

Трэба адзначыць, што неабходнасць засваення вялікай колькасці арфаграфічных правіл пры вывучэнні розных раздзелаў школьнага курса беларускай мовы («Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія» (5 клас), «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія» (5 клас), «Марфалогія і арфаграфія» (6–7 класы), «Правільнасць маўлення» (11 клас)) можа стаць перашкодай для ўсведамлення вучнямі арфаграфіі як сістэмы, цэласнага ўтварэння, прадстаўленага звязанымі паміж сабой элементамі.

Пераадолець мазаічнасць, хаатычнасць ведаў вучняў па арфаграфіі можна толькі з улікам заканамернасцей, на аснове якіх прыватныя арфаграфічныя правілы аб'ядноўваюцца ў групы, складнікі арфаграфічнай сістэмы. Услед за Л.І. Сямешка мы лічым, што «ключом для разумення логікі асобных правіл і ўсёй арфаграфічнай сістэмы» [1, с. 188] з'яўляюцца прынцыпы беларускай арфаграфіі.

У айчынным мовазнаўстве не існуе адназначнай трактоўкі колькаснага складу прынцыпаў сучаснай беларускай арфаграфіі. У большасці вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове выдзяляюцца два асноўныя прынцыпы, на спалучэнні якіх грунтуецца перадача гукаў літарамі, – фанетычны і марфалагічны. Гэта тлумачыцца тым, што «такі колькасны склад прынцыпаў правапісу лічыцца дастатковым не толькі для рэгулявання напісання ўласна арфаграм, але і аптымальным па ўвасабленні нацыянальна-моўнай спецыфікі (з'яў дзекання, цекання, падаўжэння зычных, змянення *в і л у ў* у адпаведных канструктыўных умовах, акання і некаторых інш.)» [2, с. 38].

Пры перадачы на пісьме гукавога складу слоў беларускай мовы вядучым прынцыпам з'яўляецца **фанетычны**, згодна з якім напісанне літар (арфаграм) адпавядае літаратурнаму вымаўленню. У напісаннях, заснаваных на фанетычным прынцыпе, перадаюцца пазіцыйныя чаргаванні галосных і зычных гукаў: *госць* – *гасцяваць* ([о] – [а]), *песня* – *пясняр* ([э] – [а]), *вуда* – *вудзіць* ([д] – [дз']), *планета* – *на планеце* ([т] – [ц']) і да т.п. Інакш кажучы, існуе

адпаведнасць паміж вымаўленнем гукаў і напісаннем літар у словах. Арыентуючыся на дакладнае адлюстраванне на пісьме прамой сувязі «гук – літара», трэба мець на ўвазе, што «фанетычны прынцып не зводзіцца да правіла “пішы, як чуеш”, а грунтуецца на ўнармаваным, літаратурным вымаўленні» [3, с. 34]. Адхіленні ад арфаэпічных норм могуць прывесці да арфаграфічных памылак, абумоўленых:

- уплывам фанетычных рыс роднай гаворкі (напрыклад, носьбіты паўднёва-заходняга дыялекту на месцы падоўжаных зычных могуць вымаўляць спалучэнне «мяккі ці зацвярдзелы зычны + [j]» ([в’ас’эл’jэ]) або непадоўжаны гук ([збожа]), што можа стаць прычынай арфаграфічных памылак: *вяселье*, *збожа* замест *вяселле*, *збожжа*);
- уплывам фанетычных асаблівасцей рускай мовы (напрыклад, памылковае вымаўленне [л], [в], [ф] на месцы [ў] можа прывесці да напісанняў тыпу *малчаць*, *наставнік*, *Кавказ* замест *маўчаць*, *настаўнік*, *Каўказ*);
- ненарматыўнай пастаноўкай націску ў словах (*камбайнёр*, *вы’сака*, *на камяні* замест *камба́йнер*, *высо́ка*, *на ка́мені*).

У сваю чаргу пад уплывам так званых нефанетычных напісанняў нярэдка ўзнікаюць арфаэпічныя памылкі ў маўленні вучняў, напрыклад: [н’э прос’іц’] (*не просіць*) замест [н’а прос’іц’], [па кладачцы] (*па кладачцы*) замест [па кладаццы], [см’ајэшс’а] (*смяешся*) замест [с’м’ајэс’с’а] і да т.п.

Адсюль вынікае важнасць рэалізацыі **фанетыка-арфаэпічнага напрамку** ў навучанні арфаграфіі беларускай мовы, паколькі «арфаграфічная зоркасць не можа ўзнікнуць без гукавой чуйнасці, якая асабліва патрэбна пры вывучэнні беларускага правапісу, у значнай ступені арыентаванага на фанетыку» [4, с. 23].

Для асэнсавання лінгвістычнай асновы арфаграфічных правіл вучні павінны засвоіць наступныя звесткі па фанетыцы: гукі галосныя і зычныя; галосныя націскныя і ненаціскныя; зычныя глухія, звонкія і санорныя; мяккія, цвёрдыя і зацвярдзелыя; шыпячыя і свісцячыя; падоўжаныя зычныя; прыстаўныя зычныя і галосныя; чаргаванні зычных і галосных гукаў; склад; націск [5, с. 14–16]. Неабходнасць апоры на веды і ўменні вучняў па фанетыцы і арфаэпіі пры навучанні беларускай арфаграфіі знайшла адбітак у фармулёўках арфаграфічных правіл, напрыклад: «Мяккі знак не пішацца ў сярэдзіне і на канцы слоў пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя гукі [ж], [дж], [ч], [ш], [р], [ц], цвёрдыя [д], [т], [б], [в], [м], [п], [ф]» [6, с. 19]. Для паспяховага засваення гэтага правіла вучні павінны ведаць зацвярдзелыя зычныя гукі, правільна вымаўляць і ўспрымаць на слых словы з цвёрдымі і зацвярдзелымі канцавымі зычнымі тыпу *жолуд* (рус. *жёлудь*), *восем* (рус. *восемь*), *печ* (рус. *печь*) і да т.п.

Марфалагічны (фанематычны) прынцып арфаграфіі патрабуе аднолькавага напісання марфем ва ўсіх формах слова і аднакаранёвых словах незалежна ад вымаўлення. Аднастайнасць перадачы значымых частак слова

дасягаецца тым, што пры напісанні слоў не адлюстроўваюцца пазіцыйныя чаргаванні фанем. Напрыклад, карань *-каз-* можа вымаўляцца па-рознаму: [каз] (*казаць*), [кас] (*пераказ*), [каш] (*расказчык*), аднак, нягледзячы на рознае вымаўленне, пры напісанні захоўваецца адзіны графічны вобраз – *-каз-*: фанемы, якія знаходзяцца ў слабай пазіцыі (*перака[с]*, *раска[ш]чык*), абазначаюцца літарай *з*, што адпавядае фанеме моцнай пазіцыі (*ка[з]аць*). Замацаваная марфалагічным прынцыпам арфаграфіі аднастайнасць перадачы на пісьме марфем незалежна ад іх вымаўлення спрыяе хуткаму разуменню сэнсу слова пры чытанні. Напрыклад, графічнае аблічча караня *-ліч-* дазваляе ўстанавіць сэнсавую сувязь слова *лічба* (у вымаўленні [л'іджба]) са словам *лічыць*.

Марфалагічным прынцыпам беларускага правапісу абумоўлена выдзяленне *марфеміка-аналітычнага напрамку* ў навучанні арфаграфіі, які патрабуе спецыяльнай увагі да аналізу марфемнай будовы слоў, без чаго «многія арфаграфічныя правілы страчваюць сваю практычную сілу» [7, с. 6]. Напрыклад, каб правільна напісаць слова *грамадскі* (у вымаўленні [грамацк'і]), у якім гук [ц] гіпатэтычна можа быць абазначаны спалучэннямі літар *дс*, *тс* або літарай *ц*, вучань павінен асэнсаваць, што «сумніўныя» літары знаходзяцца на стыку караня і суфікса, усвядоміць значэнне караня *-грамад-* праз падбор праверачнага слова *грамада*. Такім чынам, прымяненне арфаграфічнага правіла аб правапісе спалучэння зычных *дс* на стыку караня і суфікса грунтуецца на ўменнях разбіраць словы па саставе, устанаўліваць семантычную сувязь слова з аднакаранёвымі словамі, выбіраць сярод аднакаранёвых слоў праверачнае – тое, у якім гук, што трэба абазначыць на пісьме, знаходзіцца ў моцнай пазіцыі.

Акрамя фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў, у беларускім правапісе існуюць традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні.

Традыцыйныя (гістарычныя) напісанні перадаюцца па традыцыі і не адпавядаюць сучаснаму гукавому і марфемнаму складу слова. У гэтым выпадку той, хто піша, арыентуецца ў выбары літары не на фанетычныя законы мовы або праверку моцнай пазіцыяй, а на этымалогію слова ці традыцыю. Напрыклад, у запазычаных словах *бетон*, *сервіз*, *пейзаж* і інш. па традыцыі ў першым складзе перад націскам захоўваецца літара *е* (выключэнне з правіла аб напісанні галосных *е*, *ё*, *я*). Існаванне ў сучасным беларускім правапісе традыцыйных напісанняў тлумачыцца тым, што «фактычна немагчыма ўціснуць жывыя моўныя з'явы, якія да таго ж пастаянна знаходзяцца ў стане развіцця, у жорсткія правапісныя рамкі. Пры гэтым заўсёды быў і будзе пэўны працэнт адступленняў і выключэнняў, што можна лічыць у некаторым сэнсе нават нормай, калі ў цэлым правапіс упарадкаваны і паспяхова выконвае свае грамадскія функцыі» [8, с. 40].

Наяўнасць у беларускай арфаграфіі традыцыйных напісанняў дыктуе неабходнасць выдзялення ў методыцы навучання правапісу *этымалагічнага напрамку*, звязанага з выяўленнем паходжання слоў з мэтай засваення іх правапісу. На думку Л.М. Бажэнка, пры засваенні вучнямі традыцыйных

напісанняў найбольш прадуктыўным з'яўляецца свядомы шлях навучання: па-першае, «ступень практычнага авалодання арфаграмамі, якія нельга праверыць, будзе тым вышэйшая, чым больш поўна будзе паведамлена вучням інфармацыя аб прычынах, што іх абумовілі»; па-другое, «вывучэнне гістарычных арфаграм на канкрэтнай моўнай аснове дазволіць настаўніку паказаць моўную з'яву, што вывучаецца, у яе гістарычнай перспектыве, у дадзеным выпадку – у рэтраспектыве, злучыўшы сучаснасць з мінулым» [9, с. 5]. Так, напісанне літары *е* ў першым перадаццёвым складзе ў слове *гербарый* настаўнік можа пракаменціраваць з дапамогай этымалагічнай даведкі: слова запазычана з лацінскай мовы (*gerbarium* 'травяны') і звязана па сэнсе з аднакаранёвым *herba* 'трава'.

Дыферэнцыйныя напісанні дазваляюць адрозніваць сэнс слоў і іх форм, якія супадаюць у вымаўленні. Напрыклад, слова *Уран* пішацца з вялікай літары, калі абазначае планету Сонечнай сістэмы, і з малой літары – *уран*, калі з'яўляецца назвай хімічнага элемента. Найбольш пашыранымі арфаграфічнымі сродкамі сэнсавай дыферэнцыяцыі ў беларускай мове з'яўляюцца:

- вялікая і малая літары (*Крапіва* – *крапіва*, *Раман* – *раман*);
- літары, якія абазначаюць парныя звонкія і глухія зычныя (*плод* – *плот*, *медзь* – *мець*);
- літары *ы*, *а* ў канчатках творнага склону прозвішчаў і геаграфічных назваў (*Растовым* – *Растовам*, *Барысавым* – *Барысавам*);
- кантактныя і асобныя напісанні (*дахаты* – *да хаты*, *угары* – *у гары*).

Існаванне ў беларускім правапісе дыферэнцыйных напісанняў з'яўляецца падставай для выдзялення **лексіка-семантычнага напрамку** ў навучанні арфаграфіі, што прадугледжвае мэтанакіраванае раскрыццё семантыкі слоў, правапіс якіх вучні павінны засвоіць. Напрыклад, для адрознення дзеясловаў з прыстаўкай *неда-* ад дзеясловаў з часціцай *не* і прыстаўкай *да-* школьнікі павінны ўсвядоміць значэнне непаўнаты, уласцівае дзеясловам з прыстаўкай *неда-* (*недагледзець* 'праявіць недастаткова ўвагі пры наглядзе за кім-небудзь, чым-небудзь'; *недаёдаць* 'есці недастаткова, дрэнна харчавацца'), і значэнне не даведзенага да канца дзеяння, якое маюць дзеясловы з часціцай *не* і прыстаўкай *да-* (*не дагледзець фільм* 'не скончыць прагляд', *не даеці кашы* 'не з'есці да канца').

Інтэграваным напрамкам, які забяспечвае сістэмнае навучанне правапісу ў адзінстве фанетыка-арфаэпічнага, марфеміка-аналітычнага, этымалагічнага і лексіка-семантычнага напрамкаў, з'яўляецца **арфаграфічная работа на аснове жывога маўленчага матэрыялу – тэксту**. Гэта тлумачыцца тым, што «пры камунікатыўна накіраваным навучанні адукацыйная практыка патрабуе апісання мовы з арыентацыяй на тэкст, яго семантычны, лагічны і структурна-моўны ўзроўні. Веды аб сістэме мовы выпрацоўваюцца на матэрыяле тэксту ў форме паняццяў і спосабаў дзейнасці» [10, с. 93].

Такім чынам, асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі (фанетычны, марфалагічны прынцыпы, традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні)

карэлююць з вызначанымі намі напрамкамі навучання правапісу беларускай мовы вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі: фанетыка-арфаэпічным, марфэміка-аналітычным, этымалагічным і лексіка-семантычным. Рэалізацыя названых напрамкаў у рамках камунікатыўна-дзеяснага падыходу да навучання беларускай мове прадугледжвае арганізацыю арфаграфічнай работы на тэкставай аснове.

Спіс цытаваных крыніц

1. Сямешка, Л.І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л.І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
2. Курцова, В. Ступень традыцыйнасці ва ўжыванні прынцыпаў правапісу беларускай мовы і адлюстраванне ў іх нацыянальна-моўнай адметнасці / В. Курцова // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : матэрыялы Рэсп. навук. канф. (да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай), Брэст, 20–21 сакав. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; рэдкал.: М.І. Новік [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 37–41.
3. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская арфаграфія / Я.М. Камароўскі. – Мінск : Народная асвета, 1985. – 160 с.
4. Беларуская мова : цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / А.І. Падлужны [і інш.] ; пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск : Народная асвета, 1987. – 144 с.
5. Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V–XI класы / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2012. – 56 с.
6. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 2. – 160 с.
7. Разумовская, М.М. Грамматический анализ при обучении орфографии : пособие для учителя / М.М. Разумовская. – М. : Учпедгиз, 1962. – 76 с.
8. Гапоненка, І.А. Сучасны беларускі правапіс: праблемы і перспектывы развіцця / І.А. Гапоненка // Філалагічныя навукі: маладыя вучоныя ў пошуку : матэрыялы навук. канф., прысвеч. 80-годдзю Белдзяржуніверсітэта, Мінск, 20 крас. 2001 г. / Беларус. дзярж. ун-т, Беларус. рэсп. фонд фундаментальных даследаванняў ; адк. рэд. С.А. Важнік. – Мінск, 2001. – С. 40–42.
9. Боженко, Л.Н. Традиционно-исторические написания в современной орфографической системе и работа над ними в коммуникативном курсе русского языка в школе / Л.Н. Боженко. – Мозырь : МозГПИ им. Н.К. Крупской, 1998. – 70 с.
10. Канцэпцыя вучэбнага прадмета «Беларуская мова» // Роднае слова. – 2009. – № 8. – С. 90–95.